

STEFAN ZWEIG – LIFE AND WORK IN EXILE

STEFAN ZWEIG – ŽIVOT A DIELO V EXILE

VERONIKA DEÁKOVÁ¹

¹ Ústav cudzích jazykov, Technická univerzita vo Zvolene, T. G. Masaryka 24, 96001 Zvolen, veronika.deakova@tuzvo.sk, veronikadeak@hotmail.com

Abstract

Migration and exile have been part of human history since time immemorial. In terms of the lives of individual people, the latter one is always accompanied by loss of home, family, social status and even loss of personal identity. It simply symbolizes tragedy. Even though exile stands for the clash of different cultures, it may also bring some positive outcomes, mainly on a long-term basis. This article tries to summarize the basic features of exile during the Second World War and shortly before. At the same time, it brings the characteristics of life and work of Stefan Zweig. This Austrian author and cultural agent was the most translated German speaking author of the 1920s and 1930s. Along with that, we try to depict Zweig's political stance under historical circumstances of the given era. In this context, we point at the inappropriateness of judging how courageous decisions or attitudes taken in those days were. Moreover, we acknowledge that any reaction brought, representing the common human decency and solidarity, was brave enough in times of horror and fear.

Keywords

literature of exile, Stefan Zweig, writers in exile, mother tongue, symbols

Úvod

Exil je vyhnanstvo (Ivanová-Šalingová – Maníková, 1983, 268). Je to vypovedanie, vykázanie z krajiny. Hovoríme o situácii človeka alebo skupiny ľudí, ktorí museli opustiť svoju vlasť a domov. Ide o vyhnanie, odsun, stratu občianstva alebo stav ohrozenia a to predovšetkým z dôvodov politických, národnostných, rasových alebo náboženských; najčastejším dôvodom, ktorý ľudí donúti k tomuto krajnému kroku je však vojna.

V našom článku sa pokúsime vykresliť problematiku exilu počas druhej svetovej vojny, ale aj krátko pred ňou. Skutočnosť, že ide o komplexný fenomén, a tiež to, aký dopad mal na život ľudí na úteku. Spomedzi nich sa potom podrobnejšie zameriame na spisovateľov, ktorí si stratu domova uvedomovali aj cez stratu materinského jazyka.

V medzivojnovom období tvoril aj jeden z najprekladanejších po nemecky píšucich autorov, Rakúšan Stefan Zweig. Po krátkej charakteristike tvorby autora, predstavíme jeho život v exile, pre ktorý sa rozhodol už v roku 1934. Tak ako život iných utečencov, ani ten jeho nebol vôbec jednoduchý, hoci S. Zweig patril k tým šťastlivcom, ktorí boli po materiálnej stránke zabezpečení. Jednou z otázok, ktorú si v súvislosti s Zweigom kladieme, je skutočnosť, či ako pozorovatelia časov dávno minulých máme vôbec právo posudzovať rozhodnutia, postoje alebo konanie ľudí, ktorí exil zažili na vlastnej koži.

1 Stefan Zweig

Dielo a pôsobenie rakúskeho, po

49; preklad: autorka). Zweig udržiaval kontakty s mnohými osobnosťami vtedajšieho, nielen kultúrneho, života z celého sveta a jeho korešpondencia bola naozaj obsiahla; spomeňme mená ako Kl. Mann, Th. Mann, R. Strauss, J. Joyce, A. Einstein, S. Freud, E. Verhaeren, R. Rolland a mnoho iných. Mal obdivuhodný prehľad o práve publikovaných nových literárnych dielach a ich autoroch a to nielen v nemecky hovoriacich krajinách ale i v zahraničí. Táto skutočnosť v kombinácii s jeho nespornými manažérskymi schopnosťami ho najmä v neskorších, veľmi úspešných rokoch predurčili do úlohy akéhosi literárneho agenta a sprostredkovateľa medzi kultúrami. Svoju popularitu sa teda snažil zužitkovať a uplatniť aj pri vydávaní literárnych diel iných autorov, medzi ktorých patrili napríklad J. Conrad, P. Buck, E. Canetti, W. Braun, A. Lernet-Holenia, R. Fülöp-Müller, R. Neumann, A. Polgar, M. Brod, J. Hilton, A. Albertini, A. Jakovlev. Zaslúžil sa takto najmä o propagáciu literatúry frankofónnych krajín v nemecky hovoriacej časti sveta.

Jedným z jeho najpopulárnejších diel, ktorého názov sa v rôznych obmenách dostal aj do hovorového jazyka², je zbierka tzv. historických miniatúr *Hviezdne hodiny ľudstva* (*Sternstunden der Menschheit*, 1943). Autor príbehy prezentoval ako rozhodujúce momenty ľudskej histórie, pričom priebeh udalostí zhustil do krátkych, rozhodujúcich okamihov. Takýmto spôsobom sa ale v daných príbehoch nedokázal vyhnúť zjednodušovaniu skutočného sledu udalostí. Do centra diania zasadil vybrané historické osobnosti, ktorých činy alebo naopak nečinnosť majú ďalekosiahle následky (Müller, 1988, 81 – 82). Počet príbehov sa z piatich v prvom vydaní v roku 1927 zvyšoval, až ich nakoniec bolo trinásť.

Pri písaní životopisov historických osobností (Mária Stuartová, Mária Antionetta, Fernando de Magallanes, Honoré de Balzac, Erasmus Rotterdamský, Joseph Fouché, Castellio a Amerigo Vespucci) sa Stefan Zweig opieral predovšetkým o podrobné rešerše. V životopisoch zúročil svoj charakteristický literárny štýl – najmä pomerne podrobné opisy, rýchle tempo rozprávania a snahu hlboko sa vcítiť do psychiky opisovaného človeka. Príbeh je pritom vyrozprávaný akoby z vnútornej perspektívy postáv. Rozprávač vyvoláva dojem, že o postavách vie všetko, akoby presne poznal ich myšlienky, pohnútky i sny.

Exilová púť Stefana Zweiga začala v roku 1934 vo Veľkej Británii, pričom počas celého exilového obdobia naďalej veľa cestoval. C

No v životoch jednotlivých ľudí, utekajúcich pred prenasledovaním alebo vojnou, ide vždy o tragédiu, počas ktorej prichádzajú o svoj domov, reč, rodinu, priateľov, strácajú nadobudnuté spoločenské postavenie a nádej. Je to zložitý súbor rôznych faktorov, dobových udalostí a ich následného dopadu na konkrétne individuálne ľudské osudy.

Ak my nazeráme na exil, napríklad počas druhej svetovej vojny, s odstupom času už disponujeme poznatkami, ktoré vtedajší emigranti nemali. Nedokážeme si preto naplno predstaviť mieru ich neistoty, keďže vieme, ako sa história nakoniec vyvinula. Vieme, ktoré krajiny z konfliktu vyšli ako víťazi, a ktoré zostali na strane porazených. Čas okrem toho tie najväčšie hrôzy a najbolestivejšie rany čiastočne zacelil, a vtedajší každodenný strach ľudí milosrdne zahalil.

V našom kontexte hovoríme o exile v medzivojnovom období, počas samotnej druhej svetovej vojny a pomerne krátko po jej skončení, teda v povojnovom období.

Keď bol Hitler 30. januára 1933 menovaný za ríšskeho kancelára, viacerí nemeckí autori veľmi rýchlo odišli do rakúskeho alebo švajčiarskeho exilu. Mnohí sa usadili i v predvojnovom Československu, dúfajúc, že nacistický režim neprekročí hranice Tretej ríše. Hlavnými dôvodmi, prečo si vyberali menované susedné krajiny, bola ich blízkosť k Nemecku a zároveň skutočnosť, že aj tam si ich diela – napísané v nemeckom jazyku – dokázali nájsť svoje čitateľské publikum aj v originálnej verzii.

Keď sa potom situácia na základe udalostí rokov 1938 a 1939 vyostрила, museli utečenci podstúpiť tortúru úteku znova. Ak sa rozhodli zostať v Európe, putovali zväčša do Veľkej Británie, ktorá sa tak postupne stala krajinou s druhým najvyšším počtom prijatých emigrantov; prvé miesto patrilo v tomto období USA. Aj iné krajiny však museli reagovať na príchod utečencov, napr. do Francúzska ušlo 500 000 Španielov a približne 800 000 Nemcov (Prochnik, 2016, 209).

Ako sme už uviedli, nemeckí utečenci si logicky vybrali ako prvú voľbu krajiny susediace s Nemeckom. Pri druhej etape exilu, kedy sa museli presídliť do vzdialenejších krajín, už potom emigranti okrem straty domova zažívali aj citeľné kultúrne odcudzenie.

Do takejto situácie sa po pripojení k Nemecku dostali aj emigranti z

postupne počet prijatých emigrantov obmedzili na minimum. Týchto ľudí na úteku sa potom prirodzene zmocňovalo zúfalstvo, pretože si bezvýchodiskovosť svojej situácie jasne uvedomovali.

USA ako vysnená, pre mnohých zasľúbená krajina, bola od polovice 30. rokov minulého storočia pre emigrantov veľmi ťažko dosiahnuteľným cieľom. Vládla tu paranoja, že exulanti zaplavia celú krajinu. Utečenci z Európy boli po príchode do USA varovaní, aby na uliciach a verejných priestranstvách radšej nehovorili po nemecky, a ak nehovorili dobrou angličtinou, mali na ulici radšej hovoriť potichu. Spoločnosť mala obavy, že sa utečenci na pracovný trh budú tlačiť ako lacná pracovná sila. Tým mali zhoršiť životnú situáciu prisťahovalcov, ktorí prišli o niekoľko generácií pred nimi a teraz sa už považovali za starousadlíkov. Môžeme preto hovoriť o paradoxe, že v rokoch 1932 – 1945 bol počet prisťahovalcov do USA najnižší za ostatných sto rokov. Kým schválené kvóty na obdobie rokov 1931 – 1944 povoľovali prijať 2 milióny nových prisťahovalcov, v realite krajina prijala 377 597 ľudí (Prochnik, 2016, 41 a 212). Napriek tejto skutočnosti vládol pocit ohrozenia v spoločnosti naďalej.

Prístup ďalších krajín voči emigrantom sa postupne, v závislosti od vývoja situácie, menil a vôbec nebol oveľa priateľskejší. Švajčiarsko síce napríklad utečencom na niekoľko mesiacov poskytlo útočisko, neskôr im však takmer nikdy nevystavilo pracovné víza alebo povolenie zostať v krajine natrvalo (Prochnik, 2016, 210 - 213).

Ak exulanti predsa len mali šťastie a podarilo sa im nájsť krajinu, ktorá ich nakoniec bola ochotná prijať, nastávala po strastiplnom úteku ďalšia, znova veľmi ťažká životná fáza. Bolo potrebné sa v novom prostredí uchytiť, pretože finančné prostriedky, ktoré mali vysídlení dovtedy k dispozícii, sa rýchlo mihali. Vyvolených, ľudí bez finančných starostí, bolo málo. Stefan Zweig v tomto ohľade medzi vyvolencov vďaka majetnej rodine patril.

Len mizivé percento ostatných utečencov si v novej krajine dokázalo nájsť prácu, ktorá by zodpovedala ich vzdelaniu a nadväzovala tak na profesionálnu dráhu v starej vlasti. Keďže tomu tak zväčša nebolo, dochádzalo k strate spoločenského postavenia, čo exulanti, samozrejme, ťažko znášali. Skutočnosť, že v novej krajine spoločenské usporiadanie zo starej vlasti už neplatilo a tiež pocit vykorenenia zo starého života logicky ovplyvňovali samotné vzťahy medzi emigrantmi. To

2.2 Slovo v exile

Pre obdobie rokov 1933 až 1945 je špecifické, že migranti z Nemecka a Rakúska i z ďalších európskych krajín, patrili zväčša k inteligencii. Najväčším problémom v novej krajine, najmä pre literátov⁴, bol samozrejme iný, cudzí jazyk. Je prirodzené, že napríklad čitatelia v Británii počas vojny neprejavovali záujem o diela napísané v nemeckom jazyku, jazyku nepriateľskej krajiny. Práve jazyková bariéra viedla prinajmenšom spočiatku k tomu, že mnohí autori sa literárne odmlčali a prestali tvoriť.

Zaujímavé je, že naďalej tvoriaci autori pochádzajúci z Nemecka sa nechceli vzdať svojho materinského, nemeckého jazyka. Naopak, viacero rakúskych autorov začalo postupne tvoriť aj v angličtine. Takto vznikol v exilovej literatúre počas druhej svetovej vojny, pred ňou aj po nej, nový fenomén – diela nemecky hovoriacich autorov napísané v anglickom jazyku. Zo začiatku sa ním nechcela zaoberať ani germanistika, ani anglistika. Tá prvá preto, že dané literárne diela neboli napísané v nemčine, tá druhá potom preto, že autormi týchto diel neboli autori s rodným jazykom anglickým. Medzi spomínaných rakúskych autorov, tvoriacich exilovú literatúru v anglickom jazyku, patrili napríklad Robert Neumann, Hans Flesch-Brunningen, Hermynia Zur Mühlenová či Richard Flatter. Až oveľa neskôr sa v literárnej vede ujal pojem „svetová literatúra písaná po anglicky“, a vďaka nemu sa spomínaní rakúski autori následne stali predmetom záujmu anglistiky (Patsch, 1985, 15).

Pripomeňme, že samotný akt písania spisovateľa často vnímali ako istú formu oslobodenia, a to najmä v procese boja, ktorý zväčšovali o zachovanie si vlastnej identity. Zároveň však denno-denne pociťovali hrozbu, že stratia svoj hlavný pracovný nástroj, jazyk – možnosť vyjadriť sa v materinskej reči.

Hoci Stefan Zweig mohol vo svojom rodnom jazyku, nemčine, tvoriť aj naďalej a vďaka svojmu renomé sa mohol oprieť aj o preklady svojich diel do iných jazykov, predsa aj on sám veľmi jasne hovoril o strate domova, keď prišla reč na nemčinu. Bolo tomu tak napríklad aj v liste Erichovi Ebermayerovi, datovanom už v júli 1933: „[...] teraz je potrebné hľadať vo svete náhradu za to, čo sme v domovine stratili (pretože nemecká reč je predsa mojou dom

Pri charakteristike exilovej literatúry v rozmedzí rokov 1933 – 1945, musíme mať na pamäti aj jej rôznorodosť. Zastrešuje totiž autorov s rôznymi politickými názormi, rôzneho veku a literárneho štýlu. Ďalej je potrebné zobrať do úvahy, že títo autori pochádzali z rôznych krajín a aj útočisko hľadali v rôznych krajinách. Celkovo tu tak môžeme hovoriť o viacnásobnom prieniku rozmanitých kultúr. Rakúsky filológ Joseph Strelka hovorí, že na fenomén exilovej literatúry tohto obdobia je potrebné nahliadať v širšom kontexte. Tento pojem má podľa neho zahŕňať aj literárne diela napísané po roku 1945. Zastáva totiž názor, že do tohto prúdu patrili všetky diela, ktoré tematicky odzrkadľovali život v exile, aj keď boli publikované po skončení druhej svetovej vojny, dokonca aj oveľa neskôr. Rozhodujúce je podľa neho to, že exilová skúsenosť autorov poznačila na celý život, a to aj v prípade, že sa do svojej domovskej krajiny vrátili hneď, ako to bolo možné (Strelka, 1999, 226; Patsch, 1985, 26).

Zrejme v snahe uniknúť pred realitou každodenného života, exiloví autori často tematizovali religiozitu, alebo sa akoby oblúkom vracali k starému životu v pôvodnej vlasti. Exilové diela teda často oživovali ale i idealizovali vzťah autorov k domovu, čo im následne prepožičiavalo sentimentálny nádych.

Časová kulisa významných diel exilovej literatúry prechádzala rôznymi obmenami. Prevažne išlo o historické pozadie, mnohé diela sa odvolávali aj na staré historické mýty alebo povesti (Strelka, 1999, 223). Autori sa takto vracali do relatívneho bezpečia minulosti, kde nebolo potrebné konfrontovať sa s prítomnosťou. Bola tu citeľná snaha vyhnúť sa priamej reakcii na aktuálne udalosti a zrejme aj snaha aspoň na chvíľu na ne zabudnúť. Tituly, ktoré sa zaoberali súdobou tematikou, mali väčšinou reportážny charakter a vo vzťahu k realite boli skôr neutrálné.

Retrospektívne môžeme ale prekvapivo konštatovať, že spoločnou črtou všetkých literárnych diel spomínaného exilového obdobia – napriek práve uvedenému – bola reakcia na politickú a spoločenskú situáciu. V každom diele sa odrážala v inej miere. Pokrývala tak škálu od priamych, otvorených reakcií až po tie skryté. Preto aj úplné vytesnenie politickej problematiky v diele predstavovalo určitú výpoveď autora voči prežíanej realite.

3 Stefan

táto veľavravná symbolika a načrtnuté paralely mali upozorniť na nepoučiteľnosť ľudstva, na jeho konanie, ktoré sa v priebehu dejín opakuje. Prácou na týchto dielach sa pravdepodobne pokúšal uniknúť z bezvýchodiskovej reality a oslobodiť sa aspoň vo svojom vnútri.

Celým exilovým obdobím Stefana Zweiga sa citelne vinul jeho strach zo straty materinského jazyka. Obával sa tak nielen toho, že príde o svojich po nemecky hovoriacich čitateľov, ale rovnako mal obavy z toho, že postupne oslabne jeho schopnosť exaktne sa v nemčine vyjadrovať; že oslabne sila jeho spisovateľského jazyka. Práve tento svoj dar pochopiteľne považoval pri tvorbe za obzvlášť dôležitý. Absencia priameho kontaktu s aktuálnou nemeckou a svetovou literatúrou, ako aj prerušenie písomného kontaktu s mnohými dlhoročnými priateľmi, jeho pocit straty duchaplnosti a pohotovosti pri vyjadrovaní sa v nemeckom jazyku ešte zintenzívňovali.

Keď hovoríme o sile jazyka a sile tvorivého ducha umelca, pristavíme sa a spomenieme Zweigovu veľkú záľubu v zbieraní autografov. Ide o pôvodné rukopisy diel, alebo úryvky z nich, teda texty napísané vlastnou rukou autora. Zweig vlastnil napríklad originál rukopisu jednej z básní J. W. Goetheho či novelu Honoré de Balzaca. No nesústredoval sa výlučne na literárne texty a do jeho zbierok patrili i partitúry hudobníkov; ako príklad uvedieme W. A. Mozarta, J. Haydna či L. van Beethovena. Hudba mala totiž v živote autora významné postavenie.

Prečo ho pôvodné rukopisy tak zaujímali a venoval im toľko času a úsilia? Dokonca – paradoxne – čím boli doškrťanejšie a zaľakované, tým väčšmi si ich cenil. Rozlúsknutie tejto hádanky spočíva v jeho presvedčení, že len prostredníctvom samotného originálu je možné nahliadnuť do spôsobu myslenia a do procesu tvorby autora akéhokoľvek umeleckého diela. Táto hádanka inšpirácie, záhada vzniku nového diela, tajomstva zrodenia novej idey, zostanú podľa neho navždy nerozlúštené, pretože ani samotný básnik či skladateľ nedokážu onen tvorivý okamih objasniť či uchopiť:

„[...] potom som zbieral z psychologicky motivovanej zvedavosti už len rukopisy, prvotné rukopisy alebo zlomky diel, ktoré mi súčasne umož

Hitlerovi“ je vlastne vdáčný za to, že ho donútil odísť z domova. Vliat mu vraj totiž nový elán do práce, a oslobodil ho od nebezpečenstva stať sa usadlým občanom⁶ (Prochnik, 2016, 55).

Pobyt v takpovediac prechodnom exile od roku 1934, ale najmä trvalý exil od roku 1938 však Zweigovi nedodal nové sily, hoci ako autor bol naďalej aktívny a úspešný. Práve naopak, vnútorne sa cítil vyčerpaný a pochyboval, či dokáže začať odznova.

Ako sme už uviedli, Zweig sa verejne k aktuálnej politickej situácii nechcel vyjadrovať a bol toho názoru, že sa nedá robiť nič, len „čakať, počkať, prečkať, mlčať a zas len mlčať“, ako to napísal v liste Albertovi Servaesovi, belgickému maliarovi (cit. podľa Prater, 1981, 294; preklad: autorka). Jeho neistota a nerozhodnosť mu v roku 1934 bránila v rozhodnutí, či odísť do exilu alebo nie. Pri zvažovaní, či nadobro opustiť domov, hralo kľúčovú úlohu najmä konkrétne miesto, kde by sa čo najlepšie mohol sústrediť na prácu. Rakúsko mu takýto komfort už neposkytovalo. Ponurá predvojnová atmosféra v Európe prehlbovala jeho depresívne stavy a tak dúfal, že presťahovaním sa do Veľkej Británie načerpá nové tvorivé sily. Práve Británia bola pre neho – vďaka zdržanlivému charakteru v medziľudských vzťahoch a v tomto období ešte pomerne nízkemu počtu emigrantov – ideálnym miestom na zmenu.

No aj situácia v Británii sa po čase zmenila. Celkovo tu bolo na jeseň roku 1939 úradne zaregistrovaných 62 000 utečencov z Nemecka a 12 000 z Rakúska. Samotný Londýn sa v tomto období zmenil na hlavné mesto exilu, pretože poskytol útočisko približne 55 000 migrantom (Pross, 2000, 11).

Pokiaľ ide o prácu, lákalo Zweiga v Londýne samozrejme najmä Britské múzeum s nesmierne bohatými zdrojmi a materiálmi; tie mu poskytovali neoceniteľné podklady pre biografie o historických osobnostiach. Navyše, v tomto anglofónnom prostredí nebol taký známy ako vo Francúzsku, a nemusel čeliť veľkému záujmu fanúšikov. To považoval za výhodu.

Zweig sa počas celého svojho exilového obdobia pokúšal ísť akousi strednou cestou, čím však poväč

Nevieme, či je namieste bez výhrad zdieľať Ederov prísny úsudok, najmä s prihliadnutím na fakt, že súdi konanie človeka žijúceho vo veľmi pohnutej dobe. Nevieme sa v tomto kontexte ubrániť tomu, aby sme nespomenuli príslovie, že po bitke je každý generál. Opodstatnená je tu podľa nás aj otázka, či z pohľadu dnešných pozorovateľov časov dávno minulých vôbec dokážeme objektívne pochopiť rozpoloženie ľudí žijúcich v tak neľahkej dobe. Či má niekto, kto spomínané obdobie vôbec nezažil, právo posudzovať, do akej miery niektorý umelec bol alebo nebol dostatočne odvážny vo svojich verejných prejavoch.

V roku 1934, keď *Erazmus* uzel svetlo sveta, Zweig v Britskom múzeu už usilovne pracoval na zhromažďovaní materiálov do ďalšej biografie, tentoraz o *Márii Stuartovej* (*Maria Stuart*). Pre príbeh o škótskej kráľovnej sa rozhodol najmä na základe jeho už spomínanej záľuby v rukopisoch. V zbierkach múzea totiž našiel dokument, ktorý síce nebol textom vlastnoručne napísaným kráľovnou, ale bola to listina vypovedajúca o rozsudku smrti nad ňou. A keďže dve knižné publikácie, ktoré si k tejto téme zakúpil, zosobňovali úplne protichodné pohľady na dané dejinné udalosti, rozhodol sa preskúmať toto obdobie nanovo sám.

Po návrate z jeho ciest po USA bol životopis o škótskej kráľovnej vydaný v roku 1935 v Reichnerovom vydavateľstve. Najmä u amerických čitateľov zaznamenal tento titul obrovský ohlas a do konca roka počet predaných výtlačkov dosiahol číslo 200 000 (Prochnik, 2016).

V marci roku 1936 sa Zweig v Londýne presťahoval na novú adresu, Hallam Street č. 49. A práve toto nové sídlo sa čoskoro stalo miestom jeho dobročinnosti. Vyhľadávali ho tu emigranti zo starej vlasti a dostávalo sa im podpory každého druhu.

V tomto období navštívil S. Zweig viackrát aj Švajčiarsko, kde zbieral materiály pre životopis o ďalšej historickej osobnosti. Tentokrát išlo o francúzskeho kazateľa a teológa Sebastiena Castellia.

V máji 1936 sa na pultoch knižkupectiev následne objavil titul *Castellio proti Kalvínovi – Svedomie proti násiliu* (*Castellio gegen Calvin – ein Gewissen gegen die Gewalt*

Zweigov pocit, že odchodom z Rakúska skutočne navždy stratil svoj domov, sa neustále prehlboval. V úvode svojho životopisu *Svet včerajška* tento pocit vyjadril celkom jasne: „*A tak už nikam nepatrím, všade som cudzinec, prinajlepšom hosť; prišiel som aj o pravú otčinu, ktorú si moje srdce vyvolilo, o Európu [...]*“ (Zweig, 1994, 7).

Pocit vykorenenia sa hlásil ešte nástojčivejšie, keď stratil platnosť jeho rakúsky pas a teda bolo nevyhnutné, aby získal britské občianstvo. Do Veľkej Británie sa prvýkrát presťahoval v roku 1934 a o britské občianstvo požiadal o štyri roky neskôr. Bolo mu však, a rovnako jeho druhej manželke Lotte, britskými úradmi udelené až v roku 1940.

Správy o koncentračných táboroch na Nemeckom okupovaných územiach a tiež o krutom osude ľudí v nich väzných, prenikli do celého sveta. Zweiga veľmi bolestivo zasiahli. Na pokoji mu nepridala ani obava, že on sám by mohol byť britskými úradmi internovaný. Britská vláda totiž utečencov klasifikovala do troch skupín, podľa stupňa predpokladaného nebezpečenstva. Následne zriadila tzv. internačné tábory, kam umiestňovala utečencov z Nemecka a Rakúska, ak vyhodnotila, že predstavujú potenciálnu hrozbu pre krajinu. Títo patrili do skupiny C. Emigranti zo skupiny A nemali žiadne obmedzenia. Ľudia patriaci do skupiny B, tak ako Zweig, mohli byť monitorovaní a mali obmedzenú slobodu pohybu. Niekedy nesmeli vlastniť auto, inokedy na nich mohlo byť uvalené domáce väzenie (Prochnik, 2016, 171-172).

Tak bol aj Zweig v septembri 1939 označený za „nepriateľského cudzinca“ („enemy alien“), pretože britské úrady ho paradoxne považovali za občana Nemecka. Nie je potrebné zdôrazňovať, ako ho to vykoľajilo. Sám sa totiž prirodzene považoval vždy za Rakúšana (Prochnik, 2016, 172).

Správy o rozširujúcom sa vojnovom konflikte a znechutenie z policajného dozoru v Británii spôsobili, že sa Zweig rozhodol Britániu⁹ a teda aj Európu nadobro opustiť.

3. 2 Stefan Zweig v exile v Brazílii

Pr

Kritizovali aj skutočnosť, že mnoho dôležitých historických udalostí zostalo opomenutých, veľa kultúrnych alebo priemyselných výdobytkov nebolo v knihe možné nájsť. Intelektuáli, predovšetkým tí ľavicovo orientovaní, dielo v podstate zatracovali. Niektorí z nich dokonca autora podozrievali, že bol brazílskou vládou zaplatený, aby takýto text – ako oslavu režimu – napísal. Zweig bol z týchto podozrení rozčarovaný a keďže sa pohyboval v tzv. vyšších kruhoch brazílskej spoločnosti, čiastočne ani nerozumel dôvodu, prečo sa začali šíriť. No je pravda, že ponuku brazílskej vlády, aby za jej asistencie absolvoval poznávacie cesty po krajine, prijal. Mohli by sme teda tvrdiť, že s ňou do istej miery spolupracoval. No Zweig samotný sa v tomto ohľade jednoznačne považoval za nezávislého autora (Prochnik, 2016, 332-333). Zároveň však nie je jasné, do akej miery si uvedomoval politickú dimenziu svojho diela a tiež skutočnosť, že môže byť ľahko použité ako nástroj propagandy vládnuceho režimu (Dewulf, 2021, 168).

Toto, vo svojej podstate oslavné dielo o Brazílii, vzniklo pravdepodobne aj z vďaky za to, že tu autor mohol ako exulant žiť. V 30. rokoch 20. storočia totiž brazílska vláda schválila zákony, ktoré prisťahovalectvo židov postupne značne obmedzili. V roku 1937 potom minister zahraničných vecí prostredníctvom tajného obežníka zakázal úradníkom vydávať víza všetkým osobám semitského pôvodu. Pripojený dokument však zároveň bližšie špecifikoval, že pri významných osobnostiach židovského pôvodu z oblasti kultúry, politiky alebo spoločenského života, bolo možné urobiť výnimky (Prochnik, 2016, 332).

Napriek dobrým podmienkam na prácu a finančnému zabezpečeniu, ktoré v porovnaní s inými emigrantmi mal, bol Zweig čoraz depresívnejší. Bol napríklad presvedčený, že aj Švajčiarsko sa čoskoro stane korisťou nacistického Nemecka. Zároveň na neho doliehal „nomádsky spôsob života“, ako svoje časté cestovanie a sťahovanie sa v exile sám označoval. Tiež sa domnieval, že je príliš neskoro na to, aby sa niekde natrvalo usadil.

Koncom roka 1941 dokončil svoju autobiografiu *Svet včerajska*, do ktorej práve v Brazílii doplnil novú kapitolu pod názvom *Eros Matutinus*. Názov celej biografie pomerne dlho zvažoval. Do úvahy prichádzali alternatívy ako *Moje tri životy* (*Meine drei Leben*), *Naša generácia* (*Unsere Generation*

V poslednom liste adresovanom Friderike, prvej manželke, hovorí Zweig o Brazílii ako o krajine, ktorú s Lotte milovali, zostala však pre nich len provizóriom, ďaleko od domova a priateľov. V rozlúčkovom liste adresovanom verejnosti zasa spomína dlhé roky putovania bez skutočného domova a pozdravuje všetkých priateľov. Praje im, aby po dlhej noci opäť raz uvideli ranné zore, pričom seba samého označuje za príliš netrzeplivého (Prater, 1981, 457).

Správa o samovražde Stefana Zweiga a jeho manželky Lotte, dňa 23. februára 1942, vyvolala u utečencov rôzne reakcie, často panické a vyčítavé. Prečo to urobil muž, ktorý sa v exile nemal vôbec až tak zle a dokonca mohol ďalej tvoriť vo vlastnom jazyku? Prečo to urobil autor, ktorého knihy sa v origináli aj v preklade naďalej predávali veľmi dobre?

Štátneho pohrebu manželov sa v Petropolise zúčastnilo približne 4000 ľudí, prítomný bol aj prezident, premiér a mnohé osobnosti akademickej obce. Zweigov životopisec Donald Prater uvádza, že počas pohrebu slnko zastrel tmavý mrak a začalo husto pršať. Dážď vraj ustal až vtedy, keď sa celý obrad skončil (Prater, 1981, 459). Aká smutná a zároveň príznačná paralela k záverečným riadkom, ktorými Stefan Zweig zakončil svoje memoáre. Aj tam totiž nájdeme metaforu o hre svetla:

„Slnko žiarilo plným a silným jasom. Keď som kráčal domov, zrazu som si všimol vlastný tieň [...]. Tento tieň sa odo mňa po celý čas nepohol, vo dne v noci visel nad každou mojou myšlienkou; jeho temné obrysy hádam spočívajú na nejednej stránke tejto knihy. No každý tieň je naostatok predsa len dieťaťom svetla. Len ten, kto prekonal jas a tmu, vojnu a mier, vzostup a pád, prežil ozajstný život.“ (Zweig, 1994, 273).

Záver

V článku sme sa pokúsili o objektívny a komplexný obraz známeho spisovateľa, jeho tvorby a života počas exilu vo Veľkej Británii a Brazílii.

Jeho pomerne zdržanlivý postoj voči verejnému odsúdeniu režimu v Tretej ríši, bol často predmetom kritiky jeho osobnosti. Ako známy a prekladaný autor a aktívny sprostredkovateľ na poli literatúry a kultúry bol zrejme v očiach iných emigrantov predurčený na to, aby

- DEWULF, Jeroen. 2021. Rasse, Rassismus und Rassenmischung in Brasilien. Stefan Zweig und der Traum einer Rassendemokratie. In Fetz, B. – Inguglia-Höfle, A. – Larcati, A. (ed.) *Stefan Zweig. Weltautor*. Wien: Paul Zsolnay Verlag, pp. 164-170.
- EDER, Jürgen. 2008. „Incipit Hitler“: *Stefan Zweig und der Nationalsozialismus*. In *Brünner Beiträge zur Germanistik und Nordistik*. Vol. 22, No. 1, pp. 69-83.
- FRIEDENTHAL, Richard, 1949. Stefan Zweig und der humanitäre Gedanke. In Arens, H. – Bauer, W. (ed.) *Stefan Zweig. Sein Leben – Sein Werk*. Eßlingen: Bechtle, pp. 200-222.
- HELLWIG, Hans. 1949. *Stefan Zweig. Ein Lebensbild*. Lübeck: Wildner.
- HOLL, Hildemar. 1995. „Pazifistische“ Aktivitäten Stefan Zweigs 1914-1921 Wien – Schweiz – Salzburg. In Gelber, M. (ed.) *Stefan Zweig – Exil und Suche nach dem Weltfrieden: [die Akten des Internationalen Stefan-Zweig-Kongresses. Salzburg 1992]*. Riverside California: Ariadne Press, pp. 338-342.
- IVANOVÁ-ŠALINGOVÁ, Mária – MANÍKOVÁ, Zuzana. 1983. *Slovník cudzích slov. Druhé, revidované vydanie*. Bratislava: Slovenské pedagogické nakladateľstvo.
- KAISER, Konstantin. 2002. *Österreichische Exilliteratur im Überblick*. Available on: <https://studylibde.com/doc/15338272/österreichische-exilliteratur-im-überblick> [19. 6. 2025]
- KLAWITER, Randolph. 1987. *Zweig, Stefan – Rolland, Romain. Briefwechsel 1910 – 1940. Zweiter Band 1924-1940*. (ZR). Berlin: Rütten & Loening.
- KOCH, Hans-Albrecht. 2003. *Ästhetischer Widerstand oder politischer Eskapismus? Vom Erasmus-Buch zur Schachnovelle*. In Eicher, Th. (ed.) *Stefan Zweig im Zeitgeschehen des 20. Jahrhunderts*. Oberhausen: Athena, pp. 43-58.
- LITT, Stefan. 2021. *Bücher und Archive. Annäherungen an die Welt von Stefan Zweig*. In Fetz, B. – Inguglia-Höfle, A. – Larcati, A. (ed.): *Stefan Zweig. Weltautor*. Wien: Paul Zsolnay Verlag, pp. 321-326.
- MATUSCHEK, Oliver. 2023. *Stefan Zweig. Drei Leben. Eine Biographie*. Frankfurt am Main: Fischer Taschenbuch.
- MÜHLEN, Patrik von zur. 1994. *Exil in Brasilien. Die deutschsprachige Emigration 1933-1945*. In: Hohnschopp, Ch. (ed.): *Exil in Brasilien. Die deutschsprachige Emigration 1933-1945*. Leipzig, Frankfurt am Main, Berlin: Die Dt. Bibliothek, pp. 11-26.
- MÜLLER, Hartmut. 1988. *Stefan Zweig mit Selbstzeugnissen und Bilddokumenten*. Reinbek bei Hamburg: Rowohlt.
- PATSCH, Sylvia, M. 1985. *Österreichische Schriftsteller im Exil in Großbritannien. Ein Kapitel vergessene österreichische Literatur*. Wien: Brandstätter Verlag.
- PRATER, Donald, A. 1981. *Stefan Zweig. Das Leben eines Ungeduldigen*. München, Wien: Carl Hansen Verlag.
- PROCHNIK, Georg. 2016. *Das unmögliche Exil. Stefan Zweig am Ende der Welt*. München: C. H. Beck Verlag.
- PROSS, Steffen. 2000. *In London treffen wir uns wieder: vier Spaziergänge durch ein vergessenes Kapitel deutscher Kulturgeschichte*. Frankfurt am Main: Eichborn Verlag.
- REHDER, Elke. 2025. *Stefan Zweig Biographie*. Available on: <https://www.elke-rehder.de/Stefan-Zweig/Biografie-Stefan-Zweig.htm> [12. 2. 2025]
- SCHMID-BORTENSCHLAGER, Sigrid. 1999. *Einleitung*. In Schmid-Bortenschlager, S. (ed.): *Stef*

WEINZIERL, Ulrich. 1992. *Stefan Zweig – Triumph und Tragik. Aufsätze, Tagebuchnotizen, Briefe*. Frankfurt am Main: Fischer Taschenbuch.

WEINZIERL, Ulrich. 2015. *Stefan Zweigs brennendes Geheimnis*. Wien: Zsolnay Verlag.

ZWEIG, Friderike. 1948. *Stefan Zweig – Wie ich ihn erlebte*. Berlin: Herbig.

ZWEIG, Stefan. 1969. *Joseph Fouché. Portrét politika*. Preklad: Ján Rozner. Bratislava: Epoque.

ZWEIG, Stefan. 1976. *Joseph Roth*. In Zweig, S. *Die Monotonisierung der Welt. Aufsätze und Vorträge*. Frankfurt am Main: S. Fischer Verlag.

ZWEIG, Stefan. 1994. *Svet včerajška. Spomienky Európana*. Preklad: Ivan Cvrkal. Bratislava: Promo International.